

RECENSIES

van de vader, naam/namen van moeder, kinderen en echtgenote(s). Een ware vondst zijn de gegevens over de investeringen in Engelse waardepapieren verzameld in de archieven van de Bank of England. Zoals Lequin opmerkt was dit slechts één van de mogelijke investeringen; 13 van de 34 teruggekeerde dienaren maakten er gebruik van. Opmerkelijk is dat deze 13 beleggers samen 2,3 maal hun totaal verdiende VOC-gages op deze wijze uitzetten. Hier stuiten we' op wat tegenwoordig zwart geld wordt genoemd, waarbij we aannemen, maar door Lequin niet aangetoond vinden, dat het meerdere van de verdiende VOC-gages met verboden particuliere handel werd verdiend. Bij al deze interessante financiële gegevens blijft er evenwel een lacune. Er keerden na dienst in Azië 34 dienaren terug naar Europa. Men vraagt zich af wat ze na terugkeer gingen doen, welke levensstijl, welke carrière zij toen volgden. Lequin moet toegeven dat daarvan een verbrokkeld beeld werd verkregen. Hij belooft ons evenwel enkele biografische artikelen.

De kracht van deze dissertatie is de kwantitatieve analyse van het gehele VOC-personeel en van de 115 leden van het Bengaalse directorium. We hoeven nu op dit terrein niet meer te gissen. Het hoofdstuk over het verval van de VOC, hoofdstuk IV, en over het dagelijks leven, hoofdstuk VIII, zijn minder bevredigend. Het eerste biedt wel meer inzicht - en dat is heel wat -, maar geen echte verklaring van het verval van de VOC; het tweede is wat verbrokkeld; er rijst geen duidelijk beeld uit op.

Lequin heeft, voor zover ik kan overzien, de relevante bronnen en literatuur aangeboord. Helaas kreeg hij uit India misleidende informatie. Er zijn daar wel degelijk archieven van de Nederlandse factorij in Bengalen en wel in de Tamilnadu State Archives te Madras. Zij werden in 1931 daarheen overgebracht. In de bibliotheek van het ARA is de catalogus van deze stukken te vinden: *Supplementary Catalogue of Dutch Records* (Madras, 1952). Deze verzameling, 90 bundels in totaal, bevat veel rechterlijke en notariële stukken, onder andere testamenten, doop- en trouwboeken, de laatsten respectievelijk over 1774-1822 en 1738-1816. Ik vermeld dit fonds hier om de onjuiste informatie door Lequin uit India ontvangen, recht te zetten.

Deze dissertatie is baanbrekend en degelijk. Zij geeft een model voor meer kwantitatief onderzoek naar het personeel van de VOC. Het gebruik van Engelse compagnies- en andere archieven is een belangrijke vordering in de comparatieve studie van de Europese geootrooierde compagnieën.

H.K. s'Jacob

O. Dann, ed., *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (München: C.H. Beek, 1981, 279 blz., DM48,—, ISBN 3 406 07608 8).

De opzet van deze belangrijke bundel, voortgekomen uit een Arbeitsgesprach in de Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel, is, zoals Otto Dann in een fraaie inleiding uiteenzet, de betekenis aan te geven die de achttiende-eeuwse leesgezelschappen hebben gehad voor het proces van burgerlijke emancipatie. Het ontstaan van leesgezelschappen en de massale vlucht die dit verschijnsel nam hing samen met wat wel de leesrevolutie van de achttiende eeuw is genoemd, de explosieve groei van het lezerspubliek en de verandering van leesgewoonten: van het intensief lezen van steeds weer dezelfde teksten (vooral de bijbel en stichtelijke lectuur) naar extensief lezen, oriëntatie op een breed terrein en het verwerven van (actuele) informatie. De leesgezelschappen waren een functioneel antwoord

op deze behoefte aan informatie. Als verenigingen op democratische grondslag, waarin particulieren zich uit vrije wil aaneensloten voor het nastreven van een gemeenschappelijk doel, creëerden ze bovendien een forum waar de leden, ongeacht hun sociale herkomst, op voet van gelijkheid met elkaar konden omgaan. Dann's uitgangsstelling is nu dat deze leesgezelschappen zowel gezien hun inhoudelijke betrokkenheid bij de vorming van een nieuw, burgerlijk *Bildungsideal*, als gezien hun formele structuur een wezenlijke bijdrage hebben geleverd aan de bewustwording van de burgerij en aan het ontstaan van de moderne maatschappij.

De bundel bevat naast Dann's conceptuele inleiding veertien bijdragen, handelend over verschillende landen en cultuurkringen. Het accent ligt op de ontwikkeling in Duitsland waar het onderzoek naar de leesgezelschappen ook het verst is gevorderd. Een evident bezwaar van het boek is dat de diverse bijdragen nauwelijks gestroomlijnd zijn qua vraagstelling en aanpak, hetgeen de beoogde vergelijking er uiteraard niet gemakkelijker op maakt. Deze bespreking moet zich beperken tot de twee Noordnederlandse artikelen 'Lesegesellschaften in den Niederlanden' en 'Lesegesellschaften und bürgerliche Revolution in Amsterdam' van de hand van respectievelijk P.J. Buijnsters en Henk Reitsma. In zijn poging een overzicht te geven van het verschijnsel in de Republiek moet Buijnsters al meteen wijzen op een schrijnend gebrek aan vooronderzoek: over ontstaan, aantal, geografische verspreiding, ledental en organisatiestructuur is niets of nagenoeg niets bekend. Om in die leemte althans enigszins te voorzien en een indruk te geven van de omvang van het fenomeen heeft hij een inventief gebruik gemaakt van de intekenlijsten in contemporaine boeken. Langs deze weg zijn voor de periode 1760-1800 156 leesgezelschappen geïdentificeerd, verspreid over het hele territorium van de Republiek, met daarbij de aantekening dat het werkelijke aantal waarschijnlijk op ongeveer 300 zal hebben gelegen. (Tussen haakjes: Buijnsters zou de verzamelde dix-huitiëmistes zeer aan zich verplichten door deze inventarisatie ook, al was het maar in voorlopige vorm, te publiceren.) Buijnsters wil de leesgezelschappen terecht niet behandelen als een geïsoleerd verschijnsel, maar juist in samenhang met andere vormen van burgerlijke sociabiliteit. In de praktijk blijkt zijn invalshoek eerder socio-politiek dan socio-cultureel en onderzoekt hij de leesgezelschappen vooral in hun relatie tot de politieke ontwikkeling. Na een eerste niet-politieke fase vanaf ongeveer 1770 ziet hij de leesgezelschappen in de jaren tachtig steeds meer betrokken raken bij de dan toenemende politisering, waardoor hun oorspronkelijke, algemeen-culturele functie in het gedrang kwam. Toen na de restauratie van 1787 patriotse verenigingen werden verboden en de politieke vernieuwingsdrang een uitweg moest zoeken in mantelorganisaties, waren dat met name ook leesgezelschappen. De omwenteling van 1795 maakte een dergelijke dekmantel overbodig waardoor leesgezelschappen, literaire en algemene sociëteiten weer een meer a-politiek karakter konden krijgen. Buijnsters construeert dus een soort kringloopmodel waarin leesgezelschappen eerst de burgerlijke zelfontplooiing dienden, vervolgens in de jaren tachtig meer en meer in politiek vaarwater terecht kwamen, tijdens de restauratie konden fungeren als politieke mantelorganisatie om na 1795 voort te leven als leesgezelschap in de eigenlijke zin.

Hoe aantrekkelijk en plausibel dit kringloopmodel in menig opzicht ook mag klinken, het dient dunkt mij toch wel met de nodige voorzichtigheid te worden gehanteerd. Buijnsters zelf merkt al op dat de vlag leesgezelschap vele ladingen kon dekken. Bovendien is van slechts enkele gezelschappen de geschiedenis bekend en is de representativiteit van bijvoorbeeld het Amsterdamse 'Tot Leerzaam Vermaak' bij gebrek aan gelijkwaardig vergelijkingsmateriaal moeilijk te beoordelen. Verder blijft het zolang niet meer gegevens beschikbaar zijn nog een betrekkelijk open vraag in welke mate het verenigingsleven als zo-

danig in de Patriottentijd inderdaad werd gepolitiseerd. Het is tenslotte wat merkwaardig te moeten vaststellen dat bij alle nadruk op het politieke moment de eigenlijke functie van het leesgezelschap en zijn bijdrage tot de burgerlijke *Bildung* nogal in de schaduw blijft en het lijkt typerend voor de (achter)stand van het Verlichtingsonderzoek in Nederland dat zelfs Buijnsters, toch de kenner bij uitstek van de literaire cultuur in de achttiende-eeuwse Republiek, in dit opzicht nog allerlei vragen onbeantwoord moet laten, hoe belangwekkend en stimulerend zijn bijdrage overigens ook is.

In 'Lesegesellschaften und bürgerliche Revolution in Amsterdam' geeft Henk Reitsma een nadere beschrijving van één verschijningsvorm van het leesgezelschap. Hij schetst in detail de politieke ontwikkeling in Amsterdam in de late achttiende eeuw waar bij nadering van de Fransen een groot aantal 'leesgezelschappen' onder de verzamelnaam 'Het Schootsvel' werd opgericht om de kleinburgerlijke achterban te organiseren met het oog op de aanstaande omwenteling. Het ging hier dus uitdrukkelijk om *zogenaamde* leesgezelschappen, zoals ze trouwens ook in contemporaine bronnen bekend staan. Subversieve actie was het eigenlijke doel, al speelde bij de voorbereiding daarvan ook politieke instructie een rol. Men las er bijvoorbeeld, zo bleek uit politieverhoren, Wagenaar, Thomas Paine, Bernardus Bosch' *De Menschenvriend* en Pieter Paulus' *Verhandeling over de vrage: In welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn*.

Niet alle vragen die deze rijke bundel expliciet of impliciet stelt worden ook adequaat beantwoord. Soms worden problemen wel opgeroepen, maar kennelijk onvoldoende als zodanig onderkend. Zo wordt niet goed duidelijk hoe een burgerlijk *Bildungsideal* dat vaak uitdrukkelijk op harmonie en consensus was gericht en een a- of zelfs anti-politieke strekking had, valt te rijmen met het ondermijnen in woord en daad van de bestaande politieke en maatschappelijke orde. In direct verband met Danna's uitgangstelling staat voorts de vraag naar de concrete politieke effecten van het achttiende-eeuwse associationisme. Organisatie volgens het associatieve beginsel, zoals dat bij de leesgezelschappen en daarnaast ook bij allerlei andere soorten genootschappen het geval was, impliceerde de creatie van enclaves binnen de oude maatschappij, buiten bereik van de staat. Er is wel gesuggereerd dat de burger langs deze weg compensatie zocht voor gefrustreerde politieke verlangens, of zelfs een hele alternatieve wereld schiep met eigen normen en waarden en dat deze wijd verbreide vorm van zelfregulering met zijn verfijnde samenstel van wetten en boeten mag worden beschouwd als een soort politieke leerschool waar de burgerij zich los van de eigenlijke politiek kon oefenen in democratische omgangsvormen. Het blijft echter zeer de vraag hoe verplichtend de kortstondige egalitaire omgang in de veilige binnenwereld van het genootschap was voor iemands gedragingen in de echte, boze wereld daarbuiten. Het laat zich zeer wel denken dat dit ver keer-op-voet-van-gelijkheid een betrekkelijk ritueel karakter droeg en uiteindelijk weinig meer creëerde dan een egalitaire illusie, zoals die trouwens op een ander niveau ook werd hooggehouden in de aristocratische salons. Al deze suggestieve constructies blijven dan ook enigszins in de lucht hangen zolang niet duidelijker en dwingender dan tot dusver het verband is aangetoond tussen dit spel met formele structuren, deze gespeelde gelijkheid die de associatiecultus met zich meebracht en een volwaardige politieke democratie naar vorm en inhoud.

Bij verdere exploratie van dit probleem ligt een verbinding voor de hand met het debat over de relatie tussen Verlichtingsdenken en Franse revolutie. Dit debat was enigszins stilgevallen ten gevolge van Daniel Mornets ontnuchterende *Les origines intellectuelles de la revolution francaise*, maar is sinds kort weer opgeleefd door Francois Furets herontdekking en creatieve interpretatie van het werk van Augustin Cochin over de betekenis van de *sociétés de pensee* voor de revolutie. Ook hier komt de relatie naar voren tussen de

achtttiende-eeuwse associatie woede, de verbreiding van het Verlichtingsdenken en de modernisering van de politieke verhoudingen.

N.C.F. van Sas

Kitty Verrips-Roukens, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982, 237 blz., f37,50, ISBN 90 247 9120 0).

Tijdens een toeristisch bezoek aan de begraafplaats van een Sallands landgoed werd de auteur getroffen door het grote verschil tussen de indrukwekkende grafkelder van de grootgrondbezitters en de eenvoudige zerken van hun pachters. Zo kwam ze op de probleemstelling voor haar doctoraal-scriptie culturele antropologie die ze als volgt omschrijft: 'welke veranderingen zijn in de loop der jaren opgetreden in de relaties tussen de grootgrondbezitters en pachters op een Nederlands landgoed en hoe hingen die samen met ontwikkelingen in de lokale gemeenschap en in de bredere samenleving' (206)? In 1977 vestigde zij zich gedurende enkele maanden temidden van de levenden ter plaatse om participeren te observeren en te documenteren terwijl ze uit archieven aanvullende informatie verzamelde. Het geschrift waarin zij haar bevindingen neerlegde leverde haar een fraaie prijs op (van de Universiteit van Amsterdam), het werd samengevat in onder andere het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIX (1980) 139-161 en nu is het - naar ik aanneem enigszins bewerkt en integraal - gepubliceerd. Over de snorkende wijze waarop uitgever Nijhoff het boek in zijn herfstfolder van 1982 heeft aangekondigd valt weinig goeds te zeggen. Een waardiger presentatie dan loze kreten zoals 'onthutsende geschiedschrijving' en de vergelijking met een populaire televisie-serie zou gepast en meer in overeenstemming met de werkelijkheid zijn geweest. Wel is de folder onthullend want de aandachtige lezer kan er in vinden hoe de naam is van het landgoed en van de eigenaar. Terwijl de auteur toch op het krampachtige af heeft geprobeerd om de anonimiteit te handhaven. Daartoe heeft zij bijvoorbeeld zelfs titels van door haar geraadpleegde literatuur die de nieuwsgierige lezer op het spoor zouden kunnen zetten enigszins verhaspeld.

Na een hoofdstuk over de geschiedenis van het landgoed vóór 1800 wordt beschreven hoe de kleine gemeenschap (ongeveer 150 mensen) ook daarna nog lange tijd gevangen bleef in de beklemming van tradities en patriarchale pacht verhoudingen. Toch zette al omstreeks 1835 een commercialiseringsproces in omdat toen de landgoedeigenaar zich ging toeleggen op de lucratieve bosbouw. Mede door ontginningen werd het voor de pachtboeren steeds minder mogelijk om schapen te fokken, zodat ze ten behoeve van de mestvoorziening van hun akkers koeien gingen houden. Met de 'ondermelk' werden varkens gemest en omstreeks 1870 stond de landbouw in dienst van de veeteelt. Doordat steeds meer pachters in plaats van betaling in natura of in de vorm van diensten hun verplichtingen in geld verrekenden met de landbezitters veranderden langzamerhand de pacht verhoudingen. Ook de contacten met de markt hebben daaraan meegewerkt en in dit verband kan de vestiging van een spoorwegstation in 1906 voor de integratie van deze lokale gemeenschap in meer omvattende verbanden van groter betekenis zijn geweest dan de auteur suggereert door dit feit als het ware en passant in een noot te melden.

Tot aan de tweede wereldoorlog bleven de pachters echter tamelijk weerloos tegenover de landbeziitter omdat de pachtverhoudingen nog niet door de wet werden geregeld en contracten niet schriftelijk werden vastgelegd. Er bestond dus geen zekerheid dat de pachter of zijn erfgenamen op het bedrijf zouden mogen blijven en dus gedroeg men zich eerbiedig